

HORVÁTH ISTVÁN

MTA Pszichológiai Intézete, Budapest

A DEVIANCIA LONGITUDINÁLIS KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY ÉRTELMEZÉSI ÉS METODOLÓGIAI PROBLÉMÁJA

I.

A deviancia, legáltalánosabban elterjedt jelentése szerint, olyan szabálysértő viselkedés vagy állapot, melyet a társadalom nem deviáns tagjai felháborodással, megütközéssel vagy sajnálattal fogadnak, a társadalom arra felhatalmazott intézményei pedig minősítene, és megszüntetni igyekeznek.

A TBZ főirány dokumentumai is ilyen definíciót kínáltak a csatlakozó kutatók számára.

Nem meglepő, hogy az ajánlások keveset foglalkoztak a deviáns jelenségek tolerálásának lehetőségeivel, integrálódásukról nem is szólva, hiszen Magyarországon éppúgy, mint világszerte sok országban emelkedik a deviánsnak minősítettek száma, és a nem deviáns közvélemény jelentős része az ilyen vagy a határon álló személyek segítségét, gyógyítását, illetve büntetését, egyszóval kezelését tekinti az egyetlen, de annál határozottabban végrehajtandó tennivalónak. A devianciában a társadalom egészségének mércéjét látókkal szemben valószínűleg többségben vannak azok, akik a nem kívánatos növekedés fő, sőt kizárólagos okának a túlzott toleranciát tartják.

Mindenesetre a közvélemény, a társadalmi megrendelő képviselői a devianciát viszonylag szűken értelmezik, s mindenekelőtt leküzdve, de legalább visszaszorítva szeretnék látni.

A Társadalmi Beilleszkedési Zavarok Kutatási Főirány az általa támogatott kutatások számára a deviáns jelenségek öt területét operacionalizálta, és a kutatások adminisztrációját is e területek mentén szervezte meg.¹

Ha vitát is válthat ki a deviancia ilyen megfogalmazása, mégis világos útmutatást nyújt a résztvevő kutatások számára, és a feltárássra kiválasztott deviáns magatartásformákkal (bűnözés, alkoholizmus, kábítószerélvezés, mentális betegségek és öngyilkosság) egyértelműen közvetíti a „megrendelő” által legsúlyosabbnak ítélt problémákat.

Az egy-egy konkrét formát, deviáns állapotot feltáró, illetve kezelő kutatásokon kívül a TBZ olyan vállalkozásokat is finanszíroz, melyek a deviancia kialakulását komplex módon, az egyéni szocializáció sajátosságainak vizsgálatával kívánják megközelíteni, lehetőségeket nyújtva ezzel a fogalom tágabb értelmezésére és mélyebb következtetésekre is.

¹ A Főirány azóta jelentősen átszerveződött.

Mindenki közhelyszerűen tudja, hogy egy ilyen komplex feladatot *interdiszciplinárisan*, *longitudinális metodikával*, és kellően bonyolult *számítógépes elemzéssel* kell megoldani. Ezek az arany szabályok azonban a gyakorlatban sokféleképpen megvalósulhatnak.

Ahhoz, hogy a kutatás betölthesse feladatát, tehát hogy következtetései túllépjenek a fenomenológia szintjén, hogy a manifesztálódott deviáns (és nem deviáns) jelenségekben az okokat és következményeket szét tudja választani, hogy a normális szocializáció devianogénitását fel tudja fedni, ahhoz a fenti elveket a szokásosnál nagyobb hatékonysággal kell megvalósítani.

Ebben a cikkben néhány olyan metodológiai gondolatot szeretnék felvetni, melyek hozzájárulhatnak az előbb körüljárt cél eléréséhez. A gondolatmenet szemléletesebbé tételéhez bevezetünk néhány fogalmat.

II.

A kutatás paradigmája: az adatmátrix

Minden (empirikus) kutatás egyértelműen kijelöli azokat a jelenségeket, melyeket vizsgálni kíván, és azokat az egységeket, amelyek hordozói a jelenségeknek, amelyek megvalósítják azokat. Az *adat* kapcsolja össze az egyes egységeket: az *eseteket* a konkrét jelenségekkel: a *változókkal*. Úgy is mondhatjuk, hogy az adat mondja meg, hogy egy eset hogyan valósít meg egy változót.

Az adatoknak az alábbi eset X változó formátumú mátrixba rendezése lehetséges minden tudományos vizsgálódásnál még, akkor is, ha a tudományág jellege ezt nem követeli meg explicit módon.

	V_1	V_2	...	...	V_j	...	...	változók
E_1					.			
E_2					.			
.					.			
.			adatok		.			
.					.			
E_i	...	...	...	...	A_{ij}			
.					.			

esetek.

Minden adat pontosan egy esetről pontosan egy változó értékét árulja el. Az adatmátrix egy sora egy esetet, oszlopa egy változót reprezentál.

Az eset a társadalomtudományokban leggyakrabban egyének valamely tényleges vagy konstruált (esetleg csak egy fő) csoportja, de a különböző tudományágak a legváltozatosabb létezőket tekintik esetnek. Mi itt olyan vizsgálatokra gondolunk, melyekben az esetek: *személyek*.

Az adatmátrix azért hasznos konstrukció, mert (nyíltan vagy rejtve) minden kutatás minden információja az adatgyűjtés és az elemzés között átmegy az adatmátrix fázison. Az adatmátrix jellemzői – a változók száma, az esetek száma, az adatok

típusa és az adatok minősége —, és csakis azok, a tudományágtól és a konkrét jelentéstől függetlenül meghatározzák az elemzés és a levonható következtetések körét.

A „szociológiai” és a „pszichológiai” modell

Az interdiszciplinaritás szokásos jelentése, hogy több szakma tudós képviselői határozzák meg az adatmátrix változóit. Ez természetesen rendkívül fontos a releváns változók kiválasztása és ezek pontos definiálása érdekében. Jelentősebbnek érezzük azonban az alapvető szemléletmódok „interdiszciplináris” egyesítését, ami nem az egyes változókat, hanem magát az adatmátrixot, annak lényeges jellemzőit érinti.

A társadalmi jelenségeket két alapvető szemléletmód *egyikével* szokták megközelíteni. Az idézőjeles jelzők a két modellnek nem a jelenlegi diszciplínához kötöttségét, hanem eredetüket és a bennük tükröződő szemléletet fejezik ki.

A „szociológiai” modell alapján végzett vizsgálat tárgya a tömegjelenségek egy csoportja. A változók valószínűségi változók, s az egyes esetnek csak annyi a jelentősége, hogy a változó „meg tud nyilvánulni” benne. A levont következtetések is a változók — tehát a jelenségek — összefüggéseire, hasonlóságaikra és különbözőségeikre vonatkoznak. A „szociológiai” modell adatmátrixa kevés változóból és sok esetből áll. A „szociológiai” modell által sugallt beavatkozás szintén extenzív: kevés változót és sok esetet, egyént érint, tehát politikai jellegű.

A „pszichológiai” modell az esetet tekinti vizsgálat tárgyának. A statisztikai törvényszerűségeket az egyes esetek összegezéseként létrehozott leíró (és általában nem oksági) segédeszközként kezeli. Az eseteket — tehát az egyéneket — csoportosítja diagnózis felállításával. A „pszichológiai” modell beavatkozási módja a terápia: intenzív módon egy vagy kevés egyén sok változóját kívánja befolyásolni.

Röviden összefoglalva a különbségeket:

	„szociológiai”	„pszichológiai”
a modellben megragadott jelenség természete	tömegjelenség	egyedi folyamatok, állapotok
a kutatási stratégia	extenzív	intenzív
az elemzés jellege	statisztikus	interpretatív, diagnosztikus
az intervenció	politikai, globális	terápiás
az adatmátrix	keves változó, sok eset	sok változó, kevés eset
elmélete	kidolgozott	fejlődő

A tudományági határok elsősorban a pszichológia felől mosódnak el. A modern empirikus pszichológia az átvett matematikai statisztika alkalmazásában neofita módon „szociológiai”.

Ideálisan a két modell kiegészíti egymást. Az első az interpretációs keretet nyújtja az egyes eset értelmezéséhez, míg az utóbbi generalizálja az új hipotéziseket a statisztikus jelenségek „igazi” természetére vonatkozóan.

Az egyes kutatásokban általában mégsem ötvöződik a két modell. Még azok a grandiózus felmérések is, melyeknek az adatmátrixa mindkét dimenziója mentén nagy — azaz sok vizsgálati személlyel sok változót vesznek fel, elemzésüket általában a változók redukálásával kezdik, illetve az eredetileg ígéretes adatmátrix tematikus szétdarabolásával sok kis „szociológiai” mátrixot hoznak létre, ezekkel a matematikai statisztika után könnyen elbánnak.

A szociológiai és a pszichológiai szemlélet egyesítése, a mindkét irányban nagy adatmátrix nagyságának valódi kiaknázása a fő metodológiai tartalék, amellyel egy adott problémának az adatokban még tükröződő komplexitását az eredményekbe is átvihetjük.

A longitudinalitás dimenziói

Longitudinalitás, az adatok időbeli strukturáltsága gyakorlatilag minden keresztmetszeti vizsgálatban is benne rejlik, hiszen például egy személyiségdimenzió, melyet egy kísérleti szituációval egyidőben mérünk, a hosszabb-rövidebb előtörténetben állandó, így előzménye lehet a kísérletben tanúsított magatartásnak.

Valódi longitudinális jellegről akkor beszélünk, ha a vizsgált jelenség különböző szakaszaira (például a vizsgált személy különböző életkoraira) vonatkozó adatokat abban az időpontban rögzítették, amelyben keletkeztek. Longitudinálisnak tekinthető tehát az olyan retrospektív kutatás is, amely jó minőségi archivált dokumentumokból másodlagos feldolgozással rekonstruálni tudja a vizsgált jelenség lényeges előzményeit.

Prospektív az a vizsgálat, amelyik maga állítja elő az adatokat a vizsgált jelenség szempontjából elég hosszú időn keresztül követve a személyeket. A longitudinális jelzőt általában csak az ilyen prospektív, viszonylag sok fázisban zajló követéses kutatásokra alkalmazzák.

Annak eldöntése, hogy mikor érdemes egy jelenséget a körülményesebb, drágább longitudinális stratégiával kutatni, a tudományos alapkérdést nem érintő külső feltételeken múlik. Longitudinális kutatással mindig többet tudunk meg egy jelenségről, mint keresztmetszettel.

Longitudinalitástól függetlenül szokásos a vizsgálati személyek populációjából torzított mintát választani (az alapeset a kísérleti vs. kontrollcsoport gyűjtése). A minta torzításának azonban csak akkor van létjogosultsága, ha valamilyen erős hipotézist akarunk bebizonyítani, és a tesztelendő hipotézis szempontjából lényeges változó kritikus értékeit akarjuk a mintában feldúsítani.

Ha a vizsgálatnak nincs egy erős hipotézise, hanem különböző szintű hipotézisek eklektikus sorozatából kénytelen kiindulni — és a deviancia komplex kutatása esetében is ez a helyzet —, akkor nincs értelme a torzításnak.

A longitudinális kutatások között még élesebben elkülönülnek a „szociológiaiak” a „pszichológiaiak”-tól. A longitudinális populációvizsgálat néhány változó trendjét keresi, ezzel szemben a tipikus pszichológiai longitudinális vizsgálat bonyolult fejlődési

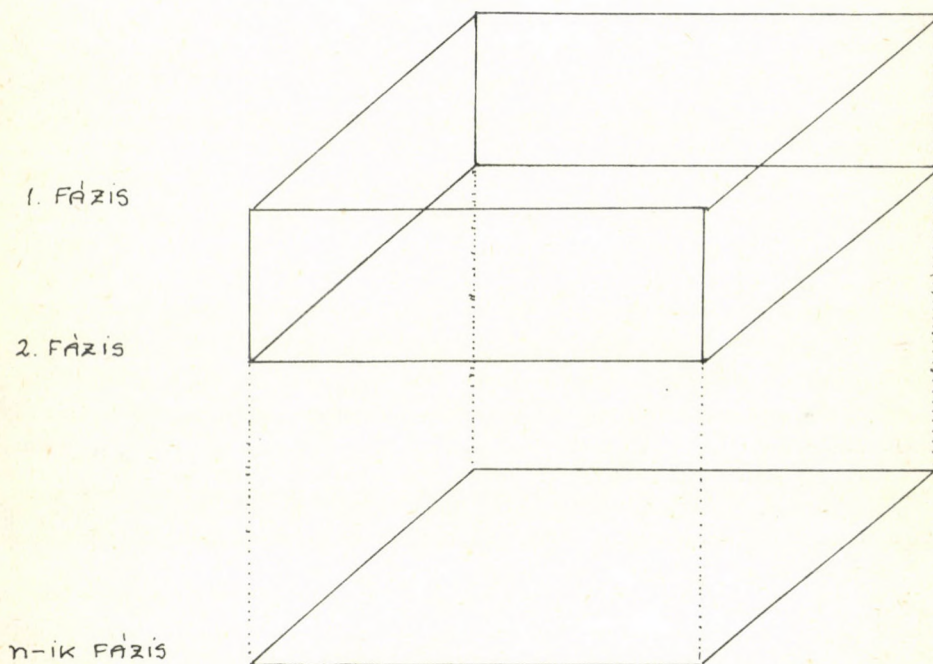
folyamatokat vizsgál, munkaigényes, ezért csak kevés személyt nyomonkövető metodikát használ.

A megközelítési módok fogyatékosai is felnagyítódnak a longitudinális hatása. A „szociológiai” vizsgálatok következtetései általában alatta maradnak az idő dimenziójával még „meg is szorzott” adatmátrix nyújtotta lehetőségeknek. Sok „pszichológiai” kutatás következtetései érvénytelenné válnak a vizsgált személyek körén kívül, bár a kutató gyakran megpróbál többszörösen is felhasználni lényegében egyazon eredményt.

A longitudinális adatmátrix

A kontinuitási és a diszkontinuitási nullhipotézis

Kontinuitást tételez fel az egyes fázisok között a kutatások zöme. Ez a kimondott vagy rejtett feltétel esetleg csak abban nyilvánul meg, hogy a kutatás deklarálta azo-

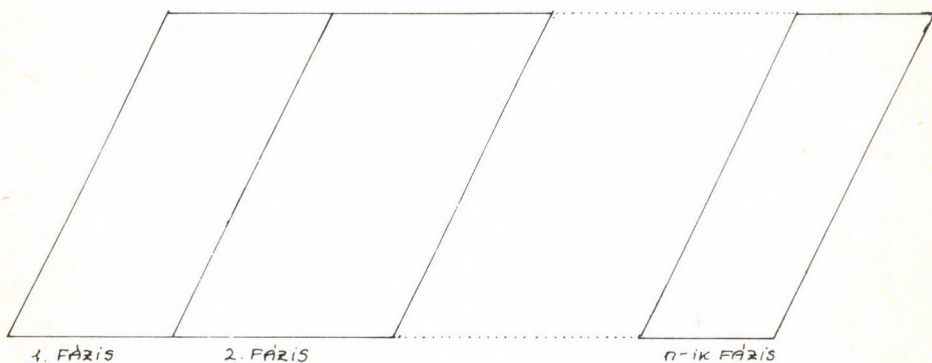
1. ábra

nos változókat ismét a különböző időpontokban. Például az intelligencia megismételt tesztelése azt a feltételezést implikálja, hogy a különböző életkorokban mért IQ ugyanaz a tulajdonság, következésképp ugyanaz a változó. A kontinuitási nullhipotézis szerint — a példát folytatva —, ha az intelligenciára nem hat más változó a populációban, akkor az IQ-értékek eloszlása annak dacára is változatlan maradna az egymást követő fázisok során, hogy az intelligenciának saját fejlődési trendje van. Az egyes fázisokhoz

tartozó intelligencia értékeknek 100%-ig korrelálniuk kellene egymással, és ha ez nem teljesül, annak csak az lehet az oka, hogy más változók is befolyásolják az intelligenciát (azaz az intelligencia fejlődését), nemcsak saját maga.

Ha a vizsgálat egésze a kontinuitási hipotézisre épül, vagyis az egymást követő fázisok *pontosan* ugyanazokat a változókat mérik, akkor az adatmátrix a jó tulajdonságokkal bíró adattömbbel reprezentálható. (1. ábra)

A diszkontinuitási nullhipotézis függetlenséget tételez fel az egyes vizsgálat fázisok között. Ez más szóval azt jelenti, hogy minden fázis teljesen új változókat vizsgál, melyek között a korreláció nulla. Ha a tényleges korreláció mégis eltér a nullától, akkor az eltérés mértékének megfelelően tekinthető a két mért változó ugyanazon elméleti konstrukció két reprezentációjának. Az adatmátrix diszkontinuitás feltételezése esetén minden fázisban gyarapszik a változók számában, és nem alakul át az előbbi adattömbbé. (2. ábra)

2. ábra

Akkor jogos, egyszersmind akkor érdemes a kontinuitást feltételezni, ha elméletileg teljesen tisztázott változók egymásrahatásának a vizsgálata a cél, például „tyúk – tojás” típusú problémákban.

Ha a változók között nincs szigorú megfelelés az egyes fázisokban, akkor csak a diszkontinuitás feltételezéséből indulhatunk ki. (Igen sok esetben egymásnak megfeleltethető változók között is célszerű diszkontinuitást feltenni.)

III.

A cél tehát annak a lehető leghatékonyabb stratégiának a megtalálása, amely alkalmas a társadalmi beilleszkedés zavaraiaként elnevezett jelenségkör csecsemőkornál korábban visszamenő gyökereinek a felderítésére.

1. Az ilyen vizsgálat kézenfekvő formája – a vizsgálat időpontjában deviánsak retrospektív vizsgálata – a szokásos megközelítés. Ez általában csak viszonylag kevés változóra tud kiterjedni, és a deviáns egyének előtörténetét csak hézagosan képes lefedni. Megfelelő minőségű adatokat megfelelő nagyságrendben csak prospektív longitu-

dinális felmérés szolgáltathat, ha azt a követelményt állítjuk fel, hogy adatainkat ne tizedeljék meg hiányzó dokumentumok, vagy például ha gyerekkori megfigyelések eredményeit is fel akarjuk dolgozni.

2. A longitudinális kutatás fázisainak számával, illetve az egyes fázisok közé iktatott idővel ugyanaz a helyzet, mint magával a longitudinalitással. A deviáns állapot kialakulását ideálisan folytonos megfigyeléssel lehetne a legjobban nyomonkövetni. A gyakorlatban ez természetesen kivihetetlen. Nagy minta nyomonkövetése esetén a fázisok között eltelt idő az éves nagyságrend alá nem szorítható anyagi okok miatt, és azért sem, mert el kell kerülni a vizsgálati személyek túlzott zavarását és a szocializáció menetében magával a megfigyeléssel okozott változást. Egyéb okok szintén a ritkább fázisok felé vezetnek.
3. Az általánosság különböző szintjein fogalmazódnak meg elméletek, modellek és hipotézisek a devianciára mint globális jelenségre éppúgy, mint egyes deviáns viselkedésformák egyes elemeire vonatkozóan. A kutatás legszűkebb célkitűzése az lehet, hogy segítsen „rendet csinálni” a feltételezések között, egyeseket cáfolva, másokat igazolva és érvényességi körüket kijelölve.

Ahhoz, hogy a kiinduló hipotézisek által nem fedett jelenségekre is jóslatokat lehessen tenni, az adatmátrixot mindkét dimenziója mentén ki kell terjesztenünk. Nemcsak az esetek számát kell annyira megnövelni, hogy a várható különböző variánsokból elég sok kerüljön a mintába, hanem a változóknak is egyfajta *kontinuumát* kell megvalósítani. Egyrészt az eredeti hipotézisekben szereplő változókat kell felbontani, másrészt olyanokat is be kell vonni a vizsgálatba, amelyeknek nincs ugyan ismert összefüggésük az előzetesen definiált deviáns jelenségekkel, de a normális fejlődésben van szerepe.

A vizsgálati személyekkel a kontaktus megteremtése általában nehezebb (és drágább is), mint a vizsgálat során további adatok felvétele. Ezért a változók számának növelése, a vizsgálat intenzívebbé tétele általában könnyebben megvalósítható, mint a vizsgálati személyek számának növelése.

4. Változók trendjének vizsgálata (kontinuitási feltételezés) helyett elsősorban konstellációk megragadására kell törekedni. A deviáns minősítések maguk mindig személyekre vonatkoznak, és a kutatás fő célja éppen az, hogy a konstellációknak az egyes minősítések szempontjából releváns elemeit tudja kimutatni.
5. A feladat megoldásához olyan statisztikai módszereket kellene alkalmazni, melyek az egész adatmátrixot egyszerre tudják kezelni. Jelenleg a kezelhető változók száma az elérhető statisztikai módszerekkel és számítástechnikai körülmények között sokkal kisebb, mint amire az általunk leírt megközelítési módnak szüksége lenne. Reménykednünk kell, hogy az ilyen irányú matematikai statisztikai fejlődés előbb-utóbb létrehozza az adekvát módszert. Ennek hiányában a „szociológiai”-t és a „pszichológiai”-t szekvenciálisan megvalósítva kísérhetjük meg az adatmátrix jobb kiaknázását. Például a következő módon:

A vizsgálat maga szociológiai keretben bonyolódik, de pszichológiai eszközöket is igénybe vesz. A feldolgozás a pszichológiában szokásos „szociológiai” modell alapján kezdődik. Ellenőrizzük a devianciára vonatkozó statisztikus hipotéziseinket, és megpróbálunk új modelleket, hipotéziseket kikeverni belőlük. Megvizsgáljuk a kom-

binált modell jóslóerejét, és ha ez minden esetet megfelelően minősítene (ami valószínűtlen bár igen kellemes dolog lenne), akkor máris készen lennénk.

Szinte biztos azonban, hogy az esetek jelentős részét még a nagyobb prediktív erővel rendelkező új modell is rosszul osztályozza. Ekkor — a rendelkezésünkre álló változók bőségében — ismét átválthatunk a „pszichológiai” modellre, és akár az esettanulmány szintet is igénybe véve kereshetjük meg, hogy a hasonló változó-variánsok közül melyikkel pontosítható a modell.

Az így nyert hipotézisek kontrollja is elvégezhető az adatbázisunk segítségével, hiszen a mintában elég nagy a választási lehetőség.

Az oki változóknak az indikátoroktól való elkülönítése után fogalmazódhatnak meg a javaslatok a politikai és terápiás jellegű intézkedésekre, új, illetve javított mérőeszközök, tesztek dolgozhatók ki a deviancia rizikójának becslésére, és a kutatás ezzel be is fejeződik.

Egy fontos dolog van még hátra. A kutatásnak azzal kell kezdődnie, hogy meghatározza a vizsgálandó jelenséget. Paradox módon a deviancia longitudinális vizsgálatának nem a deviancia a tárgya, hiszen csak a késői fázisokban lép be változóként. A vizsgálandó tárgy maga a szocializáció, amelynek kutatás széles körű szociológiai-fejlődés-lélektani megközelítés nélkül nem képzelhető el.